Hladká, Zdeňka

Uplatnění formální deminuce v tvorbě lidových jmen rostlin

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1998, vol. 47, iss. A46, pp. [107]-112

ISBN 80-210-1796-1
ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/100306
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 46, 1998

ZDEŇKA HLADKÁ

UPLATNĚNÍ FORMÁLNÍ DEMINUCE V TVORBĚ LIDOVÝCH JMEN ROSTLIN

Pro rozšiřování nářeční slovní zásoby a zejména pro vznik tzv. lidové terminologie je typické užívání metaforických (okrajověji též metonymických a synekdochických) pojmenovávacích postupů. Tvorba jmen motivovaných vztahem podobnosti nebo soumeznosti je však často provázena snahou o jejich formální diferenciaci od slov výchozích. Tato tendence se může projevit rozšířením přenášených výrazů o odlišující přívlastek (*psí fialka*, *luční peří*) nebo jejich **slovotvornou specifikací** (srov. HLADKÁ 1996). Ke specifikačním slovotvorným prostředkům patří především funkčně přehodnocené **deminuční sufixy** (viz níže), obdobný úkol však mohou plnit i sufixy další (*aksamitník*, *bradáč*, *bukvín*, *hvězdoš*, *masloch*, *rmenec*, *vajčák*, *vousíř*; *hadule*, *kopřivice*, *ocáska*, *ovsaha*, *ovsiha*, *palašina*; *mlíčí*). Uplatnění všech tří možností najdeme např. v nářečních názvech pro vlčí mák: *psí mák*, *máček*, *mačec* (sufix *-ec* je od původu též deminutivní, už ve staré češtině však získával význam specifikační). V rámci specifikačních jmen stojí nejblíže ke klasickému přenášení formální deminutiva (alespoň v běžném laickém povědomí jsou např. lidové názvy pro jitrocel kopinatý *jazyk* i *jazýček* chápány jako víceméně rovnocenné, tj. jako prostě přenesené).

Formální deminutiva

Vedle živých deminutiv, spojených s komplexem funkcí modifikačních, existují také zdrobnělé formy, jejichž primární úlohou není vyjadřovat ani menší míru rozměrů či vlastnosti, ani citový vztah mluvčího k pojmenovávané skutečnosti. V takových případech hovoříme o formálních nebo lexikalizovaných deminutivech. Jejich škála je poměrně široká. Patří k nim deminutivní formy, které ztratily příznak zdrobnělosti a získaly stejný nebo skoro stejný význam jako slovo základní (často se pak obě podoby distribučně odlišují na základě stylistické příznakovosti), např. *kniha — knížka*, *srna — srnka*, *podzim — podzimek* apod. Někdy fundující protějšek v daném jazykovém útvaru synchronně vůbec chybí a formální deminutivum zcela přebírá jeho funkci. S takovými případy

se často setkáváme v nářečích, srov. teritoriálně omezený nezdrobnělý význam slov *hůlka, šufánek, talířek* apod.

Zdá se, že o lexikalizovaných deminutivech lze slovy Františka OBERPFALCERA (1927, s. 102) říci, že „jest jejich pravou doménou mluva lidová". Doklady v *Českém jazykovém atlase* (BALHAR — JANČÁK a kol. 1992, 1997) navíc naznačují, že formálních deminutiv přibývá směrem k východu jazykového území. (Srov. čes. *hůl, obruč, lžíce* X mor. *hůlka, obroučka, lžička.*)

Pro naše téma je však podstatný jiný typ formálních deminutiv. Jde o takové případy, kdy významový vztah mezi základním slovem a formálním deminutivem má pouze motivační funkci. Formální deminutivum vzniká na základě podobnostní (souvislostní) relace mezi pojmenovávanou a motivující skutečností a lexikalizuje se ve významu podstatně odlišném od sémantiky slova výchozího. (ŠTÍCHA 1978 rozeznává na základě diferencí pojmenovávacích funkcí pět typů lexikalizovaných deminutiv.) Tento způsob tvoření nových pojmenování se hojně uplatňuje právě v lidovém názvosloví rostlin:

V následujícím přehledu uvádíme příklady excerpované z prací BALHAR — JANČÁK a kol. 1997, BARTOŠ 1906, MACHEK 1954, výběrově též KOSÍK 1941. Pokud se stejné deminutivum vyskytuje ve více názvech, zaznamenáváme vždy jen jeden zástupný doklad. U víceslovných pojmenování zachycujeme pouze řídící substantivní část (specifikovanou deminucí). Pokud je to možné, převádíme všechny doklady do tvaru singuláru. Pravidelné hláskové nářeční obměny lemmatizujeme.

MASKULINA

-ek:

balšánek (*balšán* = nář. balzám), *beránek, bochníček, bubáček, doušek, drápek, dřístek* (*dřist* = nář. lejno), *fáborek/fábůrek, fousek, gramofonek, hastrmánek, heřmánek, holoubek, hrášek, husárek/housárek, chvostek, jakoubek, janek, jazýček, jeřábek, kačírek, kamýček* (*kamýk, kamýček* = nář. kamínek), *kartáček, klíček, klobásek, klobouček, knedlíček, kočárek, kohoutek, kokýšek* (*kokeš* = nář. kohout), *koláček, kolovrátek, komeníček, konzárek* (*konzar* = nář. houser), *korálek, kořínek, kožoušek, králíček, kropáček/krompáček, křížek, kvadrátek* (*kvadrátek* = kněžský čtyřhranný biret), *lístek, máček, mazaneček, měsíček, milovníček, míšek, mníšek, naháček, nahálek, nehtek, nůsek, ocásek, oříšek, pagáček* (*pagáč* = nář. nekvašené pečivo), *pahnoztek, panáček, pásek, patáček* (*paták* = nář. pětigroš), *pazourek, pecenek, penízek/penížek, perníček, prstýnek, pséček, ptáček, pupínek, růžek, stařeček/stařiček/starček, střapeček, střevíček, šibáček* (*šibák* = nář. prut), *šípek, špárek, šťudleček* (*šťudlek* = nář. jetel), *talířek, tulipánek, tvarůžek, vlásek, zajíček, zvonek, žbánek, žebříček*

-ik/ík:

bičík, císařík, červík, dračík, dumlík, hvozdík, chebzík (*chebz* = nář. bez černý), *klíčik, koník, májík, ovsík, šťaglík* (*šťagel* = nář. dřevnatý stonek), *šťavlík* (*šťavlík* = nář. šťovík)

-eček:

syreček/sýreček, zvoneček

-ičekíček:

andělíček, čertíček, hřebíček, chebzíček, chlebíček, janíček, klíčiček, koníček, kostelíček, májíček, mužíček, ohníček, orlíček, pantoflíček, šťavlíček

FEMININA

-*ka*:

babka, bačkorka, barborka, borovička, brádka, bublinka, buchetka, bukvička, capka/cápka, cigárka, čapka (*čapa* = nář. zvířecí noha), *čečetka/šešetka, čepička, dorotka, douška* (*douška* = staré deminutivum od *duša*), *fialka, hodinky, homulka, hrabičky, jahůdka, jehlička, jetelinka, jiskerka/jiskérka, kabélka, kačenka, kadrlka* (*kadrle* = nář. krajka, sámek), *kamilka, karolinka, kroupka, krupička, kulka, lopatka, margétka, marunka, mňatka* (*mňať* = nář. máta), *nitka, nohavičky* (*nohavice* = nář. kalhoty), *nožka, ořešinka, panenka, paprčka, pazourka, pažitka* (*pažit* f. = nář. trávník), *peřinka, prdélka, přesličkа, pšeničkа, routka, rukavička, řádka, řepka, sirotka, slepička, stopka* (*stopa* = nář. chodidlo), *střešínka, sukénka, tlapka, varkočky, veronička, verunka, veška, vička, vidlička, zezulka, zuzanka, žlička* (*žlice* = nář. lžíce)

-*ečka*:

botečka, šatečky

-*ička*:

babička, botička, čečička, drúžička, fialička, hanička, hlavička, hrabičky, hubička, husička, jahodička, kachnička, kašička, kočička, kozička, kurvička, pacička, panička, pentlička/pantlička, rosička, routička, růžička, rybička, slzička, travička

-*enka*:

mařenka

-*uška*

bětuška, katuška, petruška

NEUTRA

-*ko*:

dřívko, kolénko, líčko, mýdélko, očko, ouško, vemínko

-*átko*:

housátko, kuřátko, muďátka

-*ečko/éčko*:

slunečko/slunéčko, srdečko/srdéčko

-*íčko*:

kvítíčko, mýdlíčko, očičko/očíčko, peříčko, seníčko, sluníčko, srdíčko, zelíčko

Z množství více než tisíce lidových přenesených jmen rostlin, která jsme získali excerpcí výše uvedených pramenů, tvoří přibližně čtyřicet procent formální deminutiva (motivovaná převážně metaforicky — *chlebíček*, ale též metonymicky — *červík* = rostlina přitahující malé červíky, případně synekdochicky — *babí lístek*; ojediněle se vyskytuje i specifikace — *kvítíčko*). Je pochopitelně možné, že v některých případech nářeční sbírky omylem zachytily i deminutivnost nelexikalizovanou, vytvořenou ad hoc. Zdánlivě by tomu nasvědčoval poměrně častý výskyt zdrobnělých i nezdrobnělých forem názvu téže rostliny (např. *jazyk — jazýček, měsíc — měsíček, nahál — nahálek, žabí oči — žabí očko, přeslice — přeslička, růže — růžička, veronika — verunka — veronička*). *Český jazykový atlas* (BALHAR — JANČÁK a kol. 1997) však v dostatečně

průkazném množství případů dokládá, že tyto diference jsou teritoriálně vázané, takže uvedené procentuální zastoupení deminutivních podob lze považovat za vcelku objektivní. Je však nutno upozornit na jiný omezující fakt: část ze zaznamenaného množství zdrobnělin měla charakter formálního deminutiva už v motivujícím významu (např. *hodinky, syreček, vidlička*). K této skupině se pochopitelně řadí i názvy, do nichž se přenesla lexikalizovaná deminutivní jména jiných rostlin (např. *fialka > psí fialka, husička > velká husička, kohoutek > masný kohoutek, rosička > modrá rosička, šťavlík > zaječí šťavlík*). Uvedených případů jsme ve shromážděném materiálu napočítali přes osmdesát. Stále však zůstává více než třicet procent celkového počtu zjištěných přenesených názvů rostlin, jejichž vznik provázela formální deminuce.

Velká frekvence lexikalizovaných zdrobnělin v lidových názvech rostlin nasvědčuje tomu, že v nich deminuce v pojmenovávacím procesu skutečně slouží především jako formální prostředek k odlišení přenášeného jména od jména motivujícího. Pro tuto funkci hovoří mj. názvy, do nichž se přenesl výraz, který v primárním významu zdrobněliny vůbec (nebo zpravidla) netvoří: *májík, májíček* (jména ročních dob a měsíců většinou nepodléhají deminuci jako ostatně většina abstrakt), *míšek, seníčko* (také látková substantiva *mech* a *seno* zpravidla deminutiva netvoří, ojediněle mohou tvořit zdrobněliny expresivní), *císařík, mníšek* (kvantitativní příznak se u personických názvů v případě nutnosti vyjadřuje spíše analyticky; expresivní deminuce u uvedených slov není pravděpodobná), *gramofonek* (předmět je víceméně vázán na stabilní velikost, deminuce by tedy nebyla opodstatněná) apod.

Na druhé straně je pravděpodobné, že v řadě rostlinných názvů příznak zdrobnění alespoň zčásti koresponduje s malými rozměry pojmenovávané reality a byl spojen už s motivující představou. Dostal-li např. svlačec na základě tvaru květů jméno *klobouček*, nemusíme nutně deminuční sufix chápat jako specifikační prostředek, nýbrž můžeme vycházet z představy, že kvítek byl vzhledem ke svým malým rozměrům primárně připodobňován spíše k malému klobouku, tedy kloboučku. Můžeme proto uvažovat o přenesení už „hotového" deminutiva. Tomuto chápání by přispíval i fakt, že se při pojmenovávání rostlin téměř vždy přenáší název výrazně většího předmětu na menší.

Pro možnost přímého přenášení „hotových" deminutivních podob hovoří i ty případy, kdy se přenášená jména už ve výchozím významu častěji užívají ve zdrobnělé formě, např. *drápek, korálek, oříšek, panáček, penízek, prstýnek, tlapka* (přísně vzato bychom některá z uvedených slov mohli pokládat už v motivujícím významu za formální deminutiva, protože se minimálně distribucí, ale často i jemným významovým odstínem liší od svých nedeminutivních protějšků).

Četnost výskytu lexikalizovaných deminutiv v rostlinném názvosloví může být ovlivňována i faktorem citovým. Rostliny (zejména květiny) jsou vnímány zpravidla pozitivně, proto je logické, že k jejich pojmenovávání bývají využívány formy asociované s kladným citovým příznakem.

Na deminutivnost rostlinných názvů do jisté míry působí i sémantika motivujícího pojmenování, respektive charakter motivující představy. Na první po-

hled by se sice mohlo zdát, že tomu tak není (formální deminuce provází přenášení výrazů ze všech věcněvýznamových okruhů a naopak téměř pro všechny deminutivní formy lze mezi přenesenými názvy rostlin najít paralelu nezdrobnělou), přece však lze i z hlediska tohoto aspektu vysledovat určité preference. Ke zdrobnění např. téměř stoprocentně tendují ty rostlinné názvy, v jejichž přívlastcích se objevuje jméno boží, jméno Panny Marie, případně i některých svatých. V těchto pojmenováních (v souvislosti se snahou vyjádřit kladný citový vztah k oblíbenému světci) se nezřídka vyskytují i deminutiva druhého stupně: *pánbíčkovy očičky, pánbíčkovo srdečko, pánbíčkovy šatečky, botečky Panny Marie, pantoflíčky Panny Marie* apod. Že je v tomto typu názvů tendence k deminuci podporována konkrétním obsahem přívlastku, ukazuje srovnání s obdobně motivovanými jmény: např. *kantorovy boty* X *pánbíčkovy botičky* (obojí štírovník); *hastrmanovy šaty* (plavuň) X *pánbíčkovy šatečky* (rožec).

Dalším okruhem pojmenování, která se do názvů rostlin přenášejí téměř vždy ve zdrobnělé podobě, jsou jména personická (srov. *babička, císařík, komeníček, milovníček, mníšek, mužíček, naháček, nahálek, panáček, stařeček*) a zejména propria (srov. *barborka, bětuška, hanička, jakoubek, janek, janíček, kamilka, karolinka, katuška, margétka, marunka, mařenka, petruška, veronička, verunka, zuzanka*; vedle zřejmých přenesení uvádíme v této skupině i názvy, na jejichž vzniku se podílely procesy adaptační i adideační). Také v těchto případech hraje důležitou úlohu citový faktor, který je hlavní motivující silou pro přenášení personických názvů vůbec.

Předchozími úvahami jsme nechtěli vyvrátit představu, že formální deminuce je v přenesených názvech rostlin především prostředkem specifikačním. Upozornili jsme pouze na souhru dalších faktorů, které tento způsob tvoření nových pojmenování v zkoumané tematické oblasti spoluovlivňují.

Na závěr zdůrazněme, že k funkci čistě odlišovací má deminuce nejblíže v těch rostlinných názvech, do nichž se přenášejí jména jiných rostlin. Velikostní rozdíl mezi výchozí a pojmenovávanou realitou je v takových případech zpravidla zanedbatelný, takže mu při vzniku deminutiva nelze přisuzovat motivační hodnotu. V těch nečetných případech, kdy je třeba zachytit velikostní relaci, využívá jazyk spíše vyjádření analytické.

Srov. nářeční názvy pro sedmikrásku a kopretinu, jejichž zdánlivě jediným diferenčním znakem je právě velikost: sedmikráska — velká sedmikráska, malá sedmikrása — velká sedmikrása, malá šešetka — velká šešetka, chudobka — velká chudobka, jiskerka — velká jiskerka, husí kvítko — velké husí kvítko, sirotek — velký sirotek, malá dorotka — velká dorotka, malá husička — velká husička, husí pupek — velký husí pupek. Vyjádření velikostní diference deminucí je spíše ojedinělé: konzárek — konzar. Naopak deminutivní i nedeminutivní formy se mohou objevit pouze u jedné rostliny, např. kopretina má názvy talíř i taléřek.

Emotivní faktor v těchto názvech k deminutivnosti také pravděpodobně nepřispívá, protože přenášení probíhá zpravidla od rostliny důležitější na méně významnou, k níž mluvčí nepociťují kladný vztah. O čistě specifikační funkci deminuce při přenášení názvů mezi rostlinami svědčí také paralelní využívání tohoto prostředku s dalšími možnostmi formální diferenciace, např. s připojováním odlišujícího přívlastku: *hrášek — vlčí hrách, fialička — psí fialka, zelíčko — zaječí zelí, jetelinka — zajičí jetelina, růžička — růže sv. Jana, šťudleček —*

zaječí šťudlek (jen zcela výjimečně se oba způsoby v jednom názvu dublují, např. *červený máček*).

Využívání formální deminuce při tvoření rostlinných jmen motivovaných (především) podobnostním vztahem není výsadou lidového názvosloví. Objevuje se i v odborné nomenklatuře, která se jinak přeneseným pojmenováním brání. Lexikalizovaná deminutiva jsou opět nejčastější v názvech motivovaných pojmenováními téže třídy, tj. podobností mezi rostlinami (srov. Preslův výtvor *kapustka*, Podpěrův *pýreček* ad.). V řadě případů však odborné názvosloví upřednostňuje využití ostatních specifikačních sufixů (specifikační jména často vznikala jako náhrada za lidové metafory, srov. Preslovy názvy: *mydlice*, *mydlenice* X *kočičí mýdlo*; *myšenka* X *myší ocásek*; *náprstník* X *náprstky*; *střevíčník* X *pantoflíčky* ad.).

LITERATURA

BALHAR, J. — JANČÁK, P. a kol.: Český jazykový atlas 1. Praha 1992.
BALHAR, J. — JANČÁK, P. a kol.: Český jazykový atlas 2. Praha 1997.
BARTOŠ, F.: Dialektický slovník moravský. Praha 1906.
DANEŠ, F. — DOKULIL, M. — KUCHAŘ, J. a kol.: Tvoření slov v češtině II. Praha 1967.
HLADKÁ, Z.: Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku. SPFFBU, A 45, 1997, s. 119–129.
KOSÍK, V.: Slovník lidových názvů rostlin. Praha 1941.
MACHEK, V.: Česká a slovenská jména rostlin. Praha 1954.
OBERPFALCER, F.: Zdrobnělá slova. Naše řeč, 11, 1927, s. 97–105, 125–128.
ŠTÍCHA, F.: Substantiva deminutivní formy s lexikalizovaným významem. Naše řeč, 61, 1978, s. 113–127.

DIE BETEILIGUNG FORMALER DIMINUTION BEI DER BILDUNG VON VOLKSTÜMLICHEN PFLANZENNAMEN

Für die Entstehung volkstümlicher Terminologie ist die Anwendung von metaphorischen (eher am Rande auch metonymischen) Benennungsmethoden typisch. Die mittels Ähnlichkeit oder Kontiguität motivierte Wortbildung ist aber oft durch das Bestreben nach ihrer formalen Differenzierung von den Ausgangswörtern begleitet. Diese Tendenz zeigt sich entweder durch Erweiterung der übertragenen Ausdrücke um ein unterscheidendes Attribut oder durch seine wortbildende Spezifizierung. Zu den spezifizierenden wortbildenden Mitteln gehören v. a. funktionell umgewertete diminutive Suffixe. Der Artikel beleuchtet den Verwendungsbereich der sog. formalen Diminution in der tschechischen volkstümlichen Pflanzenterminologie (er stützt sich dabei auf ungefähr 400 Belege dieser Erscheinung).

Zdeňka Hladká
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno